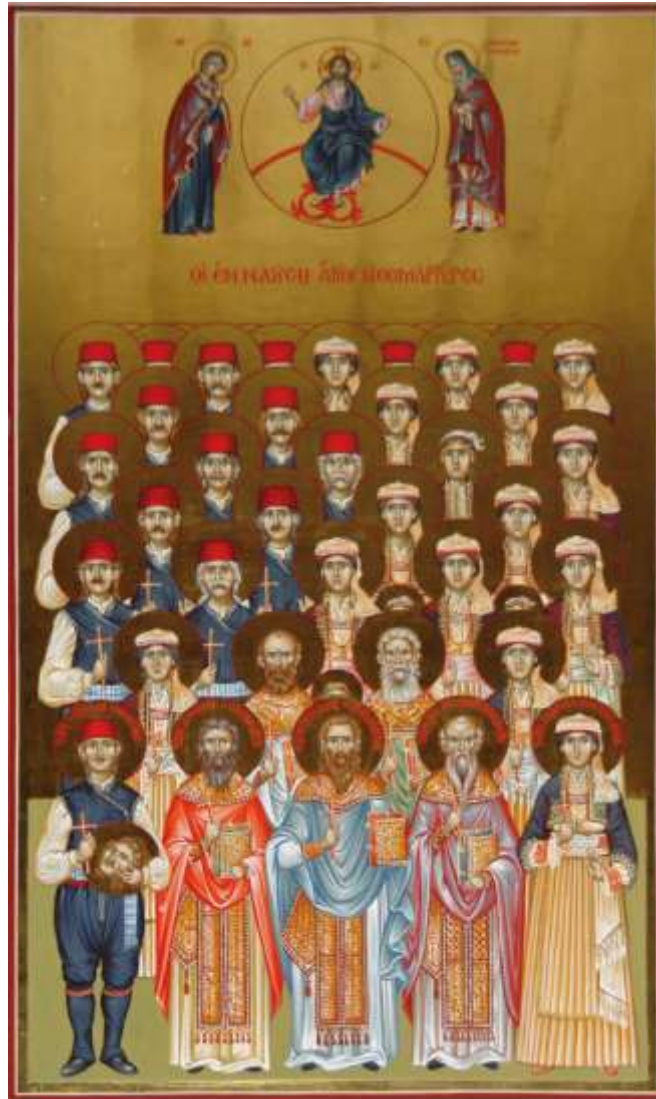

ΟΙ 2000 ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΕΣ ΤΟΥ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΝΑΟΥΣΑΣ
(1822)-Εορτάζουν την Κυριακή του Θωμά

Επιμέλεια: Αλεξάνδρα Χοροζίδου-Τσανακτσίδου

Η εξέγερση της Νάουσας κατά των τούρκων και το ολοκαύτωμά της (Απρίλιος 1822), παρότι είναι ιδιαίτερα σημαντικά κομμάτια της νεώτερης Ιστορίας μας, είναι ελάχιστα γνωστά. Κι αυτό μόνο χάρη στην θυσία των γυναικών στην Αραπίτσα και στην μικρή αναφορά που γίνεται σε σχολικά εγχειρίδια. Όμως οι θυσίες των Ναουσαίων κατά την άλωση της πόλης τους, κατά την καταστροφή και την ανθρωποσφαγή που ακολούθησαν, είναι αμέτρητες και συγκλονίζουν...

Η Νάουσα τιμοῦσε πάντοτε καί τιμᾶ, καί δικαιολογημένα, ὡς ἐθνομάρτυρες ὄλους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι θυσιάσθηκαν στόν μεγάλο χαλασμό πολεμῶντας, ἀλλά καί ὄλους αὐτούς, οἱ ὅποιοι προτίμησαν τόν θάνατο ἀπό τήν ὑποδούλωση καί τήν ἀτίμωση στά χέρια τῶν Τούρκων.

Δέν εἶχε ἀποδώσει ὅμως ἡ Ἐκκλησία μέχρι πρόσφατα τὴν ὀφειλόμενη τιμὴ στους νεομάρτυρές της• σέ αὐτούς πού ὁ μαρτυρικός τους θάνατος, ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἐμμονῆς τους στην πίστη τοῦ Χριστοῦ.

Αὐτούς τούς νεομάρτυρες γιά τούς ὁποίους οἱ ἀντόπτες μάρτυρες καί οἱ σύγχρονοί τους ἱστορικοί βοοῦν συγκλονισμένοι ἀπό τὴν ἀγριότητα τῶν δημίων καί τὴ δική τους γενναιότητα. Οἱ μαρτυρίες τους κυκλοφόρησαν ἀμέσως σχεδόν μετὰ τὰ τραγικά γεγονότα σέ ὅλη τὴν Εὐρώπη καί συγκίνησαν βαθεῖα. (στοιχεῖα ἀπό [1])

Σχεδόν δυο αἰῶνες πέρασαν μέχρι νὰ ἐρθεῖ ἡ ὥρα νὰ καταταγοῦν οἱ νεομάρτυρες στο ἀγιολόγιο τῆς Ἐκκλησίας μας. Καί νὰ πού τον Ἀπρίλιο τοῦ 2013, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Διακαινησίμου Ἑβδομάδας, ἐγίνε ἡ ἐπίσημη πράξη ἀγιοκατατάξεως. «Τὴν θέλει τὴν τιμὴ του ὁ μάρτυρας»... ἀλλὰ περισσότερο τὴν ἔχει ἀνάγκη ὁ πιστός λαός πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς πίστεως καὶ τοῦ μαρτυρικοῦ φρονήματος, στους χαλεπούς καιροὺς πού ζοῦμε...

Ἀς δούμε ἓνα σύντομο ἱστορικό τῆς ἐξέγερσης τῶν Ναουσαίων καὶ τοῦ ολοκαυτώματος καὶ ἀκολουθῶς τὰ ἀπίστευτα μαρτύρια ἀλλὰ καὶ τὴν ἀκλόνητη πίστη τῶν 2000 νεομαρτύρων, ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ παιδιῶν, μέσα ἀπὸ συγκλονιστικὲς μαρτυρίες ἱστορικών τῆς ἐποχῆς.

Το ἱστορικό τῆς σφαγῆς

Ἡ Νάουσα στα χρόνια τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης ἦταν ἓνα ευημεροῦσα πόλη με χίλιες οικογένειες, καθὼς, ὅπως λέγεται, ἀπολάμβανε εἰδικὰ προνόμια. Παρόλα αὐτὰ, ὁ λαός τῆς Νάουσας θὰ ξεσηκωθεῖ ἐνάντια στον τούρκο κατακτητὴ τον Φεβρουάριο τοῦ 1822, με ἡγετικές μορφές τον Ζαφειράκη Λογοθέτη, τον Ἀναστάσιο Καρατάσο καὶ τον Ἀγγελὴ Γάτσο.

Γρήγορα ἀπελευθερώνουν τὴ Νάουσα καὶ τὴν γύρω περιοχὴ καὶ φτάνουν μέχρι τὴ Βέροια. Παρότι οἱ Τούρκοι φεύγουν τρομοκρατημένοι, ἐν τούτοις οἱ Ἕλληνες δὲν κυριεύουν τὴν πόλη, καθὼς μαθαίνουν πὼς ἤδη ἐκστρατεύει ἐναντίον τους ὁ διοικητὴς τῆς Θεσσαλονίκης Μεχμέτ Ἐμίν

πασάς, γνωστός και ως Αμπντούλ Εμπού Λουμπούτ (ο ροπαλοφόρος), με 15.000 στρατιώτες και 12 κανόνια. Το εκστρατευτικό σώμα το ακολουθούσαν και 600 Εβραίοι, οι οποίοι είχαν πληρώσει τους Τούρκους για την απόκτηση των δικαιωμάτων πάνω στους εν δυνάμει σκλάβους και την πώλησή τους στα σκλαβοπάζαρα της εποχής.

Βλέποντας ότι το πάρσιμο της πόλης ήταν πολύ δύσκολο και αναλογιζόμενος τις δικές του απώλειες προτείνει στο Ζαφειράκη και στους Ναουσαίους να του παραδώσουν την πόλη τάζοντάς τους αμνηστία και πλούτη.

Οι Ναουσαίοι αρνούνται. “Μπέσα στους Αγαρινούς δεν δίνουμε. Ή θα λευτερωθούμε ή θα πεθάνουμε” είναι η απάντησή τους.

18 Απρίλη 1822. Πατιέται η πύλη του Αγίου Γεωργίου. Μανιασμένοι οι Τούρκοι ορμούν στην πόλη σκορπίζοντας παντού τον όλεθρο και την καταστροφή...

Οι αγριότητες

Ακολουθούν σκηνές αλλοφροσύνης. Η πόλη επί πέντε ημέρες γίνεται πεδίο σφαγών και λεηλασιών από Τούρκους και Εβραίους. Μαζί με τη Νάουσα περίπου 120 χωριά πυρπολήθηκαν. Εκτιμήσεις υπολογίζουν τον αριθμό των θυμάτων έως περίπου 5.000, ενώ άλλοι τόσοι (κυρίως γυναικόπαιδα) αιχμαλωτίστηκαν για να πάρουν τον δρόμο των σκλαβοπαζαρων.

Όταν ο Εμπού Λουμπούτ έγινε απόλυτος κυρίαρχος της πόλεως των Ναουσαίων, ακολούθησαν φρικιαστικές σκηνές. Ο ίδιος έδωσε την εξουσία στους στρατιώτες του να οργιάσουν. («ανήμερο θηρίο, εξωμότης χριστιανός, παπαδογιός Γιουρτζής, με αδελφό καλόγερο στην αγιορειτική Μονή των Ιβήρων, αυτός ο άγριος ροπαλοφόρος, ο Λουμπούτ πασάς... εξόντωσε πολλούς αγιορείτες σεπτούς πατέρες, που ήδη οι μετάνοιές τους τούς τιμούν σαν νεομάρτυρες, γιατί σφάχτηκαν στην αγία υπακοή, στα Μετόχια της Καλαμαριάς και της Χαλκιδικής...» τον περιγράφει χαρακτηριστικά ο Αρχιμ. Πορφύριος, Ηγούμενος της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Βέροιας).

Ακολούθησαν αποτρόπαιες σκηνές: Παρθένες ατιμάζονται μπροστά στους γονείς τους. Κρεμούνται οι γυναίκες από τα κλαδιά των πλατάνων. Στα πόδια τους κρεμούν και τα παιδιά τους και από κάτω βάζουν φωτιά, λέγοντας ειρωνικά: «Πηγαίνετε τώρα, μάρτυρες του Χριστού, να συναντήσετε τα παιδιά σας κοντά στον Χριστό». Κόβονται στην μέση τα νήπια, αρπάζοντάς τα από την αγκαλιά της μητέρας τους. Σχίζονται οι κοιλιές των εγκύων, για να δουν, αν το παιδί είναι αγόρι ή κορίτσι. Κάποιος εξωμότης κτίζει ζωντανή στον τοίχο μία γυναίκα: Ήταν η μητέρα του!

Συγκλονιστική είναι η περίπτωση των **13 Ναουσαίων γυναικών**, οι οποίες για να μη ατιμασθούν και να μη γίνουν γενίτσαροι τα παιδιά τους, μαζί με αυτά προτίμησαν την χαράδρα της Αραπίτσας. Έτσι έκανε και η αγία Δομνίνη (εορτάζει 4 Οκτωβρίου), η οποία πρώτα βύθισε τις θυγατέρες της στα νερά του ποταμού της Ιεραπόλεως, για να μη ατιμασθούν από τους στρατιώτες, που τις είχαν συλλάβει και, κατόπιν, καταβυθίστηκε και η ίδια.[2]

Στη σφαγή χιλιάδων κατοίκων της πόλης εκτός από τους Τούρκους «συνέβαλαν», και μάλιστα με πολλή αγριότητα, και οι Εβραίοι. (Στο πλαίσιο άμβλυνσης του αντισημιτισμού, το κεφάλαιο του σχολικού βιβλίου Ιστορίας που αναφέρεται στις αγριότητες των Εβραίων, παραλήφθηκε...)

Χαρακτηριστικά, ο Σπυρίδων Τρικούπης γράφει: «Πάμπολλοι δε Εβραίοι ένοπλοι και πολύδιψοι χριστιανικού αίματος παρηκολούθουν τον τουρκικόν στρατόν ως εκούσιοι δήμιοι. Ούτοι έλκοντες έξω της πόλεως τους χριστιανούς τους ερροπάλιζαν κατακέφαλα, και πίπτοντας κατά γης τους έσφαζαν ως βόας».

Οι 1241 Μάρτυρες στην περιοχή «Κιόσκι»

Ο Αμπντούλ Εμπού, όμως, είχε μεριμνήσει και για το δώρο του σουλτάνου αλλά και για τη δική του διασκέδαση. Έτσι, συγκέντρωσε εν μέσω των

στρατιωτών του περίπου 1.500 αιχμάλωτους, άνδρες και γυναικόπαιδα, στην θέση Κιόσκι. Εκεί οι Εβραίοι ανέλαβαν πρωταγωνιστικό ρόλο, και αφού τους έσφαξαν, τα κεφάλια τους ταριχεύτηκαν και στάλθηκαν στην Κωνσταντινούπολη ως τεκμήριο της νίκης του Εμπού, ενώ τα πτώματά τους αφέθηκαν βορά στα ζώα και τα αρπακτικά πουλιά. Ο θρύλος λέει πως τόσο πολύ ήταν το αίμα που πότισε τη γη, ώστε για τα επόμενα πέντε χρόνια δεν φύτρωνε χορτάρι σε εκείνο το σημείο.

Έκθεση ξένου προξενείου στη Θεσσαλονίκη περιγράφει τις δραματικές σκηνές που προηγήθηκαν της «διαλογής» των σκλάβων και έλαβαν χώρα πλάι στον τόπο των σφαγών: «Όλο το Κιόσκι είχε μετασηματιστεί εις πανηγύρι κλαυθμώνος, ένθεν ανθρωπομακελείον, ένθεν αγοραπώλησις αιχμαλώτων, γυναικών, παιδιών, διηρημένον εις πωλητάς, διαφόρους, ένας έχων την μητέρα, άλλος τα τέκνα, έσκουζαν και τσίριζαν τα παιδιά διά τας μάνας των, αλλά αδύνατον, διότι άλλος είχε τους μεν, άλλος τους δε...».

Άμεση είναι ή μαρτυρία του φιλέλληνοσ Γάλλου ιστορικού Πουκεβίλ, που δημοσιεύθηκε τό 1824 στό Παρίσι και περιγράφει τό μαρτύριο τών Ναουσαίων νεομαρτύρων. «Τεσσάρων νέων, άφοῦ απέκοψαν τας χειρας έστησαν αυτούς επί σωροῦ πτωμάτων και τούς προέτρεπον εις έξωμοσίαν. Άρνούμενων δέ εκείνων έκοψαν άλληλοδιαδόχως τας ρίνας, τά ὦτα, τά χείλη, και τελευταίως έξορύξαντες τούς οφθαλμούς των άφήκαν αυτούς ήμιθανείς».

Έντυπωσιασμένος από τή δύναμη τής ψυχής και τής πίστεώς τους περιγράφει τίς στιγμές τών νεομαρτύρων τής Ναούσης ένώπιον τών Τούρκων δικαστών τους ό James Baker στό βιβλίο του «Η Τουρκία στήν Εὐρώπη» που δημοσιεύθηκε τό 1876. «Τούς φώναζαν έναν-έναν. Τούς ρωτούσαν τό ὄνομά τους και στή συνέχεια ακολουθοῦσε ή ίδια πάντα έρώτηση: «Γκιαούρη, πιστεύεις στόν θεό και στόν προφήτη για να σώσεις την ψυχή σου;» Η άπάντηση όλων ήταν μία: «Όχι, έφέντιμ».

«Άληθινά», σημειώνει ό Baker, **«αὐτοί ήταν χριστιανοί μάρτυρες. Και ή φυλή τους θά πρέπει να είναι ικανή μεγάλων κατορθωμάτων».**

Σύμφωνα μέ τη μαρτυρία αυτού του μάρτυρος υπήρξε ένας νεαρός άνδρας, τόσο σωματώδης, τόσο ευγενής, τόσο ὁμορφος, που σταμάτησαν. Κατόπιν διστακτικά του τέθηκε τό μοιραίο έρώτημα, και άπάντησε άποφασιστικά. «Όχι». «Γύρνα πίσω, γκιαούρη, και σκέψου καλύτερα τίς συνέπειες τής άρνήσεώς σου για μία ὦρα άκόμη». Πάλι τόν έσυραν έμπρός στόν κριτή, και πάλι ή ίδια άπάντηση. Άκόμη άπρόθυμοι, να πάρουν μία τόσο τέλεια ὑπαρξη, του προσέφεραν μία τρίτη και τελευταία ευκαιρία για μεταμέλεια. Τί λές τώρα, νεαρέ γκιαούρη; Θα δεχθείς τους ὄρους για να ζήσεις; Μέ τή βοήθεια του Θεου ποτέ, άπάντησε. Και έδέχθη το άποτέλεσμα.[1]

Οι 1241 νεομάρτυρες αρνήθηκαν να εξομώσουν και δέχθηκαν τον δι' αποκεφαλισμού θάνατο. Οι Τούρκοι θα είχαν σφάξει και άλλους

Ναουσαίους, αν δεν συνέβαινε το ακόλουθο περιστατικό: Κάποιος Ναουσαίος, ράπτης στο επάγγελμα, Νικόλαος Κοκοβίκος λεγόμενος, αποκεφαλίζεται από τους δημίους. Αλλά ω του θαύματος! Μπροστά σε όλων τα γουρλωμένα μάτια, αρχίζει όχι μόνο να βαδίζει, αλλά και να τρέχει χωρίς την κεφαλή του! Πρώτα περνά από την σκηνή του στρατάρχη. Στον δρόμο του βρίσκεται ένα αυλάκι, με άνεση το υπερπηδά και κατευθύνεται απέναντι. Αλλάζει δρόμο και προχωρά στην γέφυρα. Έντρομος ένας Αλβανός αγγίζει το σώμα του και μόνον τότε ο άγιος πέφτει νεκρός στο χώμα. Αμέσως δόθηκε εντολή να σταματήσει η σφαγή.[2]

Πέντε Ιερείς-μάρτυρες

Οι Πέντε Ιερομάρτυρες της Ναούσης που μαρτύρησαν την Πέμπτη της Διακαινησίμου του έτους 1822, σφαγιάστηκαν υπό των Οθωμανών την ώρα που ιερούργουσαν στον ιερό ναό του Αγίου Γεωργίου Ναούσης που πανηγύριζε εκείνη την ημέρα. Από τους πέντε ιερείς μας είναι γνωστά τα ονόματα μόνο των τριών: Γεράσιμος ο Πνευματικός, Δημήτριος ο Σακελλάριος και Ιωάννης ο εκ Πέτρας Ολύμπου. Μαζί τους μαρτύρησε και πλήθος πιστών οι οποίοι συμμετείχαν στην Αναστάσιμη Θεία Λειτουργία.

Άλλη μια απόδειξη της προσφοράς του Κλήρου κατά την Επανάσταση: μαζί με το ποίμνιο, σφαγιάστηκαν οι ποιμένες... Ποιος μπορεί να μην θέλει να δει τους μάρτυρες κληρικούς και μοναχούς που δώσανε το αίμα τους για του Χριστού την πίστη την Αγία και της πατρίδος την ελευθερία; Μόνο κάποιος εμπαθής μπορεί να αγνοήσει και να διαστρέψει τον ρόλο των ρασοφόρων στα δύσκολα εκείνα χρόνια της σκλαβιάς.

Οι σύζυγοι των οπλαρχηγών και οι 100 Ναουσαίες, που μαρτύρησαν στην Θεσσαλονίκη

Όπως συνέβαινε σε πολλές περιπτώσεις, η μανία των Τούρκων κατακτητών ξέσπασε στα γυναικόπαιδα, και δη στις γυναίκες των οπλαρχηγών.

Οι σύζυγοι των τριών οπλαρχηγών εστάλησαν ως δώρο στον βεζίρη της Θεσσαλονίκης, και όπως μας πληροφορεί ο Σπυρίδων Τρικούπης, «η μεν γυναίκα του Γάτσου ετούρκευσεν αποδειλιάσασα ενώπιον των βασάνων, αι δε δύο άλλαι μη αλλαξοπιστήσασαι προσηλώθησαν (σ.σ.: καρφώθηκαν) απέναντι αλλήλων όρθιαι επί του τοίχου μιας των αιθουσών του παλατίου του θηριώδους βεζίρη και απέθαναν πολυειδώς βασανιζόμεναι...».

Ο Πουκεβίλ αναφέρεται στή γυναίκα του όπλαρχηγού Καρατάσου πού μαρτύρησε «δεόμενη υπέρ των δημίων της και έπικαλούμενη τή βοήθεια τής Παναγίας», και πιστοποιεί ότι οί Τούρκοι «δολοφόνησαν τή γυναίκα του Καρατάσου και του Ζαφειράκη, έπειδή δέν δέχθηκαν νά αλλαξοπιστήσουν». Ή μία μαρτύρησε μέσα σέ ένα τσουβάλι μέ φίδια. Τή δεύτερη τήν έκτισαν μέσα σέ ένα τοίχο!

Ο Πουκεβίλ περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα στον πολιτισμένο κόσμο όσες δραματικές σκηνές είδε εκεί με τα ίδια τα μάτια του «πολλές γυναίκες γυμνές τις έβαζαν μέχρι τον λαιμό μέσα σε σάκκους που είχαν γάτες και ποντίκια....

Συγκλονιστική είναι ή μαρτυρία μιās ήλικιωμένης γυναίκας από τον Πολύγυρο, πού περιλαμβάνεται στό βιβλίο «Οί Έλληνίδες προς τίς Γαλλίδες», τό όποιο δημοσιεύθηκε τό 1826 στό Παρίσι. Ή γυναίκα αυτή είχε συλληφθει μαζί μέ τήν κόρη της και είχε φυλακισθει μαζί μέ έκατό Ναουσαίες γυναίκες στή Θεσσαλονίκη. Τούς ζητήθηκε νά άρνηθουν τήν πίστη τους στον Χριστό και, έπειδή όλες άρνήθηκαν νά συμφωνήσουν, όδηγήθηκαν στά βασανιστήρια και στό μαρτύριο.

Ή ίδια άφέθηκε τελικά έλεύθερη έξαιτίας κάποιου τυχαίου γεγονότος, έζησε όμως από κοντά όχι μόνο τό μαρτύριο τής ίδιας τής κόρης της αλλά

καί τά φρικτά βασανιστήρια πού υπέμεινε ή Μαρία Καρατάσου μέσα στόν σάκκο μέ τά φίδια, στόν όποιο τήν είχαν βάσει οί δήμιοι τοῦ Λουμπότ πασᾱ τῆς Θεσσαλονίκης, γιά νά τῆς προσφέρουν ἕνα σκληρό καί ἐπώδυνο μαρτύριο. Τά φίδια ὅμως τήν νάρκωσαν μέ τό δηλητήριό τους καί ἔτσι οί τελευταῖες στιγμές τοῦ μαρτυρίου τῆς ἦταν λιγότερο ὀδυνηρές ἀπό ὅ,τι σχεδίαζαν οί βασανιστές τῆς. «Κατάκοιτη», σημειώνει ἡ ἡλικιωμένη γυναίκα ἀπό τόν Πολύγυρο, «γράφω αὐτή τήν ἀφήγησι πού θά διαβαστεῖ στήν Εὐρώπη». Καί πράγματι ἡ ἀφήγησή τῆς καί διαβάστηκε καί συγκλονίσει καί συνεχίζει νά συγκλονίζει. [1]

Οι σύζυγοι των Ζαφειράκη και Γάτσου ἔχουν και εκείνες το δικό τους μαρτύριο: Αλείφονται με μέλι στο κεφάλι και δεμένες εκτίθενται, ὡστε να δέχονται τα ενοχλητικά τοιμήματα των σφηκών... ἀλλά και των παρατρεχάμενων.

Λένε ότι μετά τα παραπάνω με διαταγή του στρατάρχη χτίστηκαν μέχρι το λαιμό στο τείχος σε κάποια γωνιά της Αγίας Σοφίας και αφέθηκαν εκεί για κάποιες μέρες προς ψυχαγωγία του άγριου όχλου που πήγαινε εκεί βρίζοντας και χτυπώντας με ραβδιά τα κεφάλια τους καθώς προεξείχαν του τείχους.

Η σύζυγος του Ζαφειράκη δεν οπισθοχώρησε καθόλου, ενισχυόμενη μέχρι την τελευταία της πνοή από την προσευχή. Το μαρτύριό της κράτησε πέντε ημέρες. Μία περαστική τοιγγάνα της πέταξε μία μεγάλη πέτρα και έτσι η μακάρια παρέδωσε την ψυχή της στα χέρια του Θεού, τον Οποῖον δεν αρνήθηκε.

Τα άψυχα κορμιά όλων αυτών των αγίων Γυναικών κατάληξι είχαν την θάλασσα.

Ανδρείες γυναίκες, πιστές άχρι τέλους, και δη μαρτυρικού...

Μάρτυρες Χριστού υπήρχαν και θα υπάρχουν πάντα ... στις δύσκολες εποχές που ζούμε, ιδιαίτερα οι νεομάρτυρες, που είναι εγγύτερα χρονικά στην εποχή μας, ἀλλά και οι Χριστιανοί που ανά τον κόσμο μαρτυρούν και θυσιάζονται για την πίστη του Χριστού ακόμα και στις μέρες μας, μας ενισχύουν και μας προτρέπουν στον αγώνα : ὅπως αγωνίστηκαν εκείνοι

και αναδείχθηκαν νικητές, έτσι να αγωνιστούμε και οι σημερινοί Χριστιανοί στον αγώνα κατά του κακού. Ίσως να μην κληθούμε να χύσουμε το αίμα μας, αλλά καθημερινά καλούμαστε να δώσουμε μαρτυρία Χριστού με την ζωή και την Ορθόδοξη βιωτή και πορεία μας...

Βιβλιογραφία:

[1]: από το άρθρο: ο χαλασμός της Νάουσας, 1822, του Μητροπολίτου κ.κ. Παντελεήμονος περιοδικό Ι.Μ. Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας: Πάυλειος Λόγος, τεύχος 86, Ιούλιος Αύγουστος 2010

[2]: Βενέδικτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, Συναξαριστής 19ου και 20ου αιώνα, έκδοσις Συνοδείας Σπυριδωνος ιερομονάχου, Ιερά Καλύβη, Άγιος Σπυριδων Α', Νέα Σκήτη Αγίου Όρους 2013.

[3] άρθρο της Μαρίας Καραούλη στην εφημερίδα *Μακεδονία*: «Το «άγνωστο» ολοκαύτωμα της Νάουσας»

[4] άρθρο του Θωμά Στ. Μπλιάτκα «Νάουσα, από την ίδρυση μέχρι το ολοκαύτωμά της»

Φωτογραφίες από την ιστοσελίδα της Ι.Μ. Βεροίας, Ναούσης και Καμπανίας